

Бернадетт Пушкаш

Ужоцька дерев'яна церква та її іконостас

Bernadett Puskás

The church in Uzok and its iconostasis

The article analyses the problem of the construction of the wooden church in 1745 in the village named Uzok, which can be found in the county of Ung; and some modifications of the edifice during the 20 century. It presents the principal part of its furnishing, the iconostasis of the second third of the 18 century and its icons, which repeatedly suffered from repainting, from the restoration of the decorative details or its complete alteration. It describes the carved motifs which existed at the time of my expedition in the 1980s but have disappeared by now. The actuality of the topic is confirmed by the recording of the church of Uzok as a UNESCO World Heritage Site.

Keywords: sacred art, architecture of the church, wooden church, icon painting, eparchy of Mukachevo

Аналізується проблема побудови дерев'яної церкви 1745 р. в с. Ужок Закарпатської області та деяких змін в її будівлі на протязі ХХ ст. Розглядається головна частина його обладнання, іконостас другої третини ХVIII ст. та його ікони, які кількаразово пережили перемальовки, втручання в різьбу декоративних мотивів або заміну їх на нові. Задokumentовані різьблені фрагменти, які ще існували при експедиції 1980-их років, а на сьогодні вже зникли. Актуальність теми дає підставу занести Ужоцьку церкву до реєстру світової спадщини ЮНЕСКО.

Ключові слова: сакральне мистецтво, церковне будівництво, дерев'яне зодчество, іконопис, Мукачівська єпархія

На території історичної мукачівської греко-католицької єпархії до ХVIII ст. вже було збудовано кілька сотень церков, переважно дерев'яних. Священні споруди, їх обладнання не тільки представляють особливості місцевого церковного мистецтва того часу, а також несуть ознаки історичних подій, змін естетичних смаків та втручань минулих століть, десятиліть. Їх аналіз служить уроком, досвідом не тільки для дослідження історії мистецтва, але також для музейництва, збереження історичної спадщини, та, з іншого боку, для етнографії. Це можна проілюструвати на прикладі Ужоцької дерев'яної церкви та її наповнення.

Ужок – село, розташоване у Великоберезнянському районі під однойменним Ужоцьким перевалом при верхів'ї річки Уж. Перша його письмова згадка датується 1582 р., коли спалах епідемії повністю знищив його тодішнє населення, у зв'язку з чим пізніше село було заселене поселенцями з Галичини¹. Тутешня церква Святого Михаїла сьогодні підпорядкована Мукачівській православної єпархії. Споруда спочатку традиційно стояла на схилі пагорба трохи вище².

Дерев'яна церква, як і кілька інших церков, що знаходяться у селах біля верхньої течії річки Уж, належить до бойківського типу. Відносно невеликі,

трохи присадкуваті форми силуету церкви гармонійні в пропорціях. Зрубна конструкція будівлі, особливо сполучення зрубів та верхів відлунує практику дерев'яного захисного будівництва³. Місцева візантійська традиція будівництва дерев'яних храмів використовувала плани, які поєднують центральність і повздовжній характер⁴. Тобто в інтер'єрі храму, нава та пронаос-бабинець становили канонічну, тридільну систему планування, іншими словами, були побудовані три частини, кожна в плані квадратного перетину, поєднані однією східно-західною віссю. Ужоцька церква, згідно з бойківським типом, характерна тим, що центральний її зруб, нава є ширшою від і бабинця. Покрита чотири-схилим дахом з трьома залами, вона виділяється також і висотою, тим самим нагадуючи обов'язкову купольну форму візантійських церков. Значно нижче святилище покрите шатровим дахом з двома залами. Над бабинцем побудували трохи вищу від нього вежу квадратного перетину, з аркадою голосників, покриту простим чотири-схилим дахом. Вона каркасної структури, отже, вже від початків розраховували на розміщення тут дзвонів. Долучення вежі водночас указує на поєднання східного та західного сакрального будівництва, і останніми часами вважається характерною ознакою архітектури Закарпаття⁵. Будівлю оперезує та гармонійно об'єднує широке піддашся. Схили даху, а також стіни до піддашся суцільно покриває гонт. На маленьких конічних завершеннях веж великі, на сьогодні оновлені трираменні хрести, з яких середній після ліквідації греко-католицької церкви в 1949 році був замінений на андріївський, з похиленим нижнім ramenom.

У Мукачівській єпархії ведення матрикул, записів стосовно до церкви, ввійшло в звичайну практику порівняно пізно, тільки після канонічного встановлення єпархії при заступництві Марії Терезії (1771 р.). Про це свідчать дані візитації єпископа Михаїла Мануїла Ольшавського⁶. Тому при визначенні дерев'яних церков треба покладатися в основному на різьблені написи, знаки майстрів, а також на стилістичне порівняння з архітектурними, технічними, плановими рішеннями інших церков регіону, головним чином дерев'яних церков Галичини.

Напис, вирізаний над входом церкви, свідчить про те, що церква була збудована до 11 червня 1745 р. при священникові о. Ільку. Тут згадується і про її будівничих, це були Павел Тонеів із села Бутлі та Іван Циганинов із закарпатського села Тихого. В Ужанському комітаті це друга найдавніша церква⁷. Відповідно до канонічної візитації 1751 р., за часів пароха о. Луки Петрашовича церква згадувалася ще як нова, що узгоджується з надписом над дверима. Візитація також зазначає, що церква була «благословена от архіпресбитера Березницкого». Єпископ Андрей Бачинський, в протоколі № 931 1806 р., просив кошти на заміну дерев'яних церков на нові кам'яні, особливо при краєвих дорогах, так і

в Ужку, але цього не було здійснено⁸. Дата побудови фігурує також у пізніших шематизмах⁹. Поруч дверей на стіні пізніше вирізаний напис свідчить, що «1895 Гирич Петро куратор важив», тобто були замінені нижні підгнилі бруси.

Особливістю церкви є випуски брусів при зрубах святилища та бабинця, які підтримують широке піддашся. Декоративні мотиви традиційно побудованої зрубною церквою скромні. Це більш плоска різьба, характерна для бойківських церков Закарпаття, де головне враження будівлі створюється від обшитих гонтом її загальних форм¹⁰. На широкому одвірку дверей вирізані три напівкруглі арки, удекоровані рядом зубчиків, в інтер'єрі арковий прохід стіни між бабинцем і навою профільований, фігурний. За свідченням давніх світлин, ще на початку ХХ ст. вікна на стінах нави та святилища були меншої, прямокутної форми з гонтовим дашком¹¹. У 1970-ті роки їх було замінено на більші, з напівкруглим завершенням, та були поставлені нові вхідні двері¹². На бокових стінах вежі, з огляду на наявність отворів підсябиття чи аркади голосників, спочатку ще не було вікон, теперішні два менших віконечка були прорізані пізніше. Але на початку ХХ ст. вони вже задокументовані на світлинах.

Візитація єпископа Ольшавського при описі парафій вперше подає дані будівель церков, потім ікон та антимінса. В Ужку він зауважує, що «матрица, баня крещенія и книга наукова є», є антимінс єпископа Бізанція, але не згадує зовсім тут про ікони¹³. З тексту зауважуємо також, що парафія ніяких доходів не має. Можливо, що бароковий іконостас церкви постав трохи пізніше, а до того були поставлені ікони, принесені з іншої церкви чи церков. Візитація 1751 р. зазначає, що наявні всі церковні книги, окрім Тріоді. Власне її й купили до церкви за покрайнім записом у наступному році¹⁴.

У наві церкви та у святилищі знаходиться кілька нереставрованих, частково перемальованих ікон та фрагментів іконостасів раніших століть невідомого походження. Серед ікон найбільш важливою є Одигітрія з похвалою, яка може бути датована останньою третиною ХVІ ст., публікована вперше нами¹⁵. Вона володіє низкою стилістичних рис, які властиві одній аналогічній іконі, відомій тільки з наукової літератури як Мадонна з Ізків, місцезнаходження і стан якої на сьогодні невідомі¹⁶. Обидві ікони намальовано скупую палітрою, у графічному стилі з акцентованими контурами форм. Ікона зображує півфігуру Богородиці з Дітям на лівій руці, Матір Божа правицею вказує на нього. По двох сторонах і внизу, у клеймах півфігурні зображення старозавітних осіб, пророків у руках з сувоями, – це близькі варіанти цілофігурних пророків ікони з Ізків: Мойсей з неопалимою купиною, Давид з ковчегом, Соломон з храмом, Гедеон з руном намальовані майже за ідентичним прототипом на обох іконах. В Ужоцькій церкві зберігаються також дві ікони з одного іконостаса другої половини ХVІІ ст.: Спас Вседержитель з апостольського ряду та намісна ікона Христос-Учитель,

які своїми стилістичними ознаками пов'язуються з іконописом Галичини¹⁷. Майстер застосовує дедалі більше поширені в середині XVII ст. засоби пластичного формування зображення, опрацювання тонуванням. Зображення подає фігуру, драперії у просторі. Лик Христа намальований реалістично – з пасмами волосся, зачесаними за вухо, з м'якою бородою, як просте чоловіче обличчя. За стилістикою вона підтверджує орієнтацію на зразки з околиць Львова. Водночас іконописець вільно переробляє елементи своїх взірців. Престол стоїть у хмарі, прикрашений монохромними кіноварними головами херувимів, що тільки відносно вказує на колишню мандорлу.

На відміну від зовнішнього, відносно упорядкованого стану церкви, інтер'єр свідчить про те, що внаслідок втручань та перелагоджень без належної підготовки, освіти та фінансових ресурсів закарпатські храми та їх обладнання іноді потерпають від непоправних втрат.

В Ужоцькій церкві в середині XVIII ст. був поставлений типовий чотирирусний іконостас. Його іконні обрамлення і різьблені мотиви характерні для другої третини XVIII ст. На основі не дуже чіткої світліни чеського фотографа Богуміла Ваврушка в його публікації 1928 р. все ж таки висновуємо, що вже на початку XX ст. первісний ритм та виразний горизонтальний розподіл іконостаса був змінений, можливо, через одну додаткову ікону, згодом вставлену в празниковий ряд, яка пересунула вгору оригінальну ікону з цього місця¹⁸. При вмонтуванні якоїсь особливої ікони таке часом трапляється (наприклад, в Маріяповчі), однак тут наразі пояснення на це немає. Все ж таки добре розпізнається структура іконостаса. Відповідно до закарпатських барокових конструкцій цих або наступних десятиліть, в ній домінують карнизи, які чітко ділять іконостас на традиційні празниковий та апостольський ряди. Вертикальні осі ще не прочитуються так чітко, як в пізніших іконостасах, по двох сторонах розміщено по шість святочних ікон, які ширші від апостолів. Ритм відділяючих їх різьблених колон не співпадає в двох рядах. Широкі намісні ікони, поставлені у великі архітектурні обрамлення на підставці у вигляді престолу, також справляють враження окремого ряду ікон. Подібні пізньоренесансні карнизні структури з фризами ікон у провідних центрах Галичини будували майже на п'ятдесят років раніше¹⁹. У Мукачівській єпархії була менш поширеною конструкція, яка, віддзеркалюючи динамічність бароко, будувалася з рядів, які ламаними карнизами поступово підіймалися вгору. Бічні проходи в святилище відкриті, вмонтовані тільки Царські врата. Верхній карниз іконостаса завершений бароковими картушами двох типів, ймовірно, з різних часів. Двоє крайніх створюють пари, в середніх в пірамідальній композиції по три, в бічних по два тондо з зображеннями. Проте по боках центральної, наймонументальнішої ікони стоять два більшого розміру тондо, обвиті бароковою різьбою лози.

Деякі деталі, які можна розглянути на світліні початку ХХ ст. , вказують на те, що ікони вже були перемальовані на цей час. За літературними згадками, зображення іконостаса були виконані греко-католицьким священиком та художником-аматором Петром Фенциком та його сином Корнелієм Фенциком (1856–1897), який вивчав живопис в одній з відоміших академій свого часу, в Мюнхені, і у 1888 році був призначений єпархіяльним художником Мукачівської єпархії. Але ця інформація стосується, мабуть, першої перемальовки ікон у ХІХ столітті. Пізніше, приблизно на початку 1980-х років, ікони були знову перемальовані олійними фарбами на основі оригінальних композицій.

На даний час тільки іконографія ікон може бути розпізнана. У намісному ряді на двох боках Царських врат розміщені ікони Богородиці Одигітрії з Дитям та Христа-Вчителя. З лівого краю традиційно Святий Миколай Мирлікійський, з правого – титульна ікона Святого Михаїла Архангела. На перемальованому фоні ікон намісного ряду простежуються первісні контури рокайлів барокового орнаменту. Силуети та пропорції фігур, їх деталі також вказують на те, що це мали бути твори вправного майстра. Нещодавно знову оновлені Царські врата. Це різьблена виноградна лоза з шістьома мигдалеподібними полями з традиційною сценою Благовіщення та півфігурними зображеннями євангелістів. Нижні її паростки зростають з кутків і в'ються догори хвилястою лінією, деякі їхні гілки повертають і з них, як «фрукт», виринає поле із зображенням. Дві ступки воріт творять симетричну цілісну композицію, поділену тільки центральним стовпчиком, яка характерна для другої половини ХVІІ ст.²⁰ Ікони колишнього празникового ряду відділялися профільованими бароковими лізнами, які на сьогодні замінені. Колишні були того ж типу і виконання, що й різьблені мотиви іконостаса з села Ладомирової у Словаччині (Кошиці, музей, датовані першою половиною ХVІІІ ст.). Послідовність святочних ікон також була змінена у 1990-их роках. На лівому боці знаходимо зображення основних свят: Благовіщення, Різдво, Водохреща. Але тут намальована також сцена Стрітіння, Зустрічі зі Симеоном – Обрізання Господнє, тема, яка рідше фігурує у східній традиції христологічних тем і з'явилася в іконописі регіону у ХVІІ столітті. Порядок ікон на правому боці ряду після втручання, чи переробки, став сплутаним і не додержується ні хронологічного порядку літургійного року, ні поділу на марійний та христологічний цикли та звичну послідовність їх тем: Вознесіння, П'ятдесятниця, Преображення, Успіння, Воскресіння Христа. Структура, виконання верхніх рядів іконостаса, як і цілої конструкції, колись могла нагадувати завершення іконостасів церков сіл Пилипець, Ізки. В Ужочькій церкві над Царськими вратами фігурує також сцена Покладення до гробу, яка є частішою на іконостасах Галичини. Розміри ікони вказують на те, що вона була додатково вміщена в празниковий ряд на переломі ХІХ–ХХ ст.

В той же час традиційна центральна ікона святкового ряду Таємна вечеря була переставлена на ряд вище, як це задокументовано вже і на світліні Ваврушка. У 1980-х роках цю первісну барокову ікону ще можна було побачити. На сьогодні вона є закрита новітнім образом, намальованим на основі Останньої вечері Леонардо. На центральній іконі апостольського ряду біля фігури Христа Архієрея на троні стоять Богородиця та Іоанн Хреститель. Цей іконографічний тип, Триморфон, зустрічається досить часто в мистецтві Мукачівської єпархії того часу. Цю ікону після перебудови центру іконостаса також переставили вище, висотою вона досягає балки стелі. У зв'язку з цим її обрамлення зверху було трохи обрізане і по центрі туди був вставлений маленький хрестик. В апостольському ряді фігури дотримуються порядку середньовічної іконографії Апостольських Деїзисів: Петро та Павло першоапостоли, євангелісти, а також Андрій, Хома, Яків, Пилип, Варфоломій, Симон. Колишній порядок ікон залишився незмінним, але їх надписи стали переплутані, а також перемальовані, переписані з помилками. Останнім часом, ще до 2012 р., написи були знову замінені на роздруковані підписи. Пророчий ряд, який постраждав від переборки вже перед 1980-ми роками, наразі відтоді є незмінним. Єдиний ряд ікон, який повністю зберіг свій оригінальний стан, це пределли намісних ікон. Вони збереглися завдяки тому, що їх повністю було прикрито вівтарними покривалами. Пределли були намальовані провінційним майстром, їх тематика частково справляє враження випадковості: під іконою Богоматері – Втеча в Єгипет, під іконою Христа – Несіння хреста, дві крайні – Каменування Святого Стефана першомученика, Святий Георгій зі змієм. Стилїстика цих ікон є близькою до стилю риботицьких майстрів. Їх характеризують також деякі нарративні деталі, наприклад, велика пила та кошик на плечах Йосифа.

Декоративні оригінальні елементи конструкції іконостаса – різьблені фризи та профільовані обрамлення ікон – в кінці 1980-их років, у період нашої експедиції в Ужок, ще вдалося задокументувати, правда, наново перемальованими металевою фарбою під золото. Відтоді новіші документації свідчать, що спочатку обрамлення празникового ряду було замінене на нове, спрощеної та досить примітивної роботи. Потім, приблизно у 2012 році, різьблені колони апостольського ряду також стали жертвою оновлення, їх замінили стовпцями серійної столярської роботи на зразок сходових балюстрад. Картину доповнюють гірлянди штучних квітів та ажурні нейлонові завіси входів.

У святилищі стоїть престол, який, вірогідно, датується кінцем XVIII ст. На його ковчегу фігури євангелістів також оминули перемальювання, затим, що вівтарні покривала їх скривають. Так само залишилися недоторканими медальйони, обвиті декоративним різьбленням виноградної лози в надпрестольній структурі з ківорієм-дарохранительницею. Вони зображають трьох

первосвящеників: Святого Іоанна Златоуста, Святого Василя Великого, Святого Григорія Двоєслова. Над престолом встановлено балдахін з фігуральним завершенням у формі пелікана, який годує кров'ю зі своїх грудей своїх пташенят. Існує припущення, що цей мотив став популярним у Мукачівській єпархії в зв'язку з одним з гербів єпископа Андрея Бачинського²¹. Однак цей символ поширений у цьому періоді також на інших теренах і в загальному в барокових церквах.

У 1927 році біля церкви була побудована нова шатрова дзвіниця для нових великих дзвонів, придбаних після війни, яка на сьогодні оббита бляхою. У 1990-х роках весь інтер'єр Ужоцької церкви, на жаль, закрили пластиковою ламберією, верхні балки кольоровим лінолеумом, а центральне склепіння картоном, на якому було намальовано серед інших тем також один варіант Останньої вечері Леонардо.

Вид теперішнього стану Ужоцької церкви може послужити вихідним пунктом для подальших досліджень. Аналіз будівлі є завжди утруднений тим, що чинна церква, особливо дерев'яна, час від часу потребує ремонтів, зате втручання в її матеріал дає вже непоправні наслідки²². Але при використанні давньої фотодокументації та порівняльних методів є надія відтворити первісний стан церкви. Іконостас, його ікони ще більше підпадають змінам естетичних смаків місцевої громади. Потемнілі ікони змивають, перемальовують, перетворюючи їх до невпізнання. Архітектурна структура та її декоративні скульптурні елементи без відповідної консервації нищаться. Однак у зв'язку з внесенням Ужоцької церкви до реєстру світової спадщини ЮНЕСКО є надія на реставрацію її будівлі та її устаткування, зокрема ікон, і на продовження розпочатих досліджень.

При стилістичному аналізі іконостасів та ікон повинно бути враховане те, що до середини XVII ст. на цій території з'явився ряд мандрівних майстрів, серед них малярі, вишколені в провідних центрах Галичини. Проте тут працювало чимало місцевих провінційних майстрів, які ще вживали традиції попередніх десятиліть у структурі іконостасів, в її декорації і в іконописі. На початку і до середини XVIII ст. під різними впливами в регіоні створилася своєрідна школа поствізантійського мистецтва Центральної Європи як в архітектурі, так і в іконописі. Це, з одного боку, означає збереження східного, візантійського поділу літургичного простору, місцевих традицій дерев'яного будівництва, традиційну тематику іконопису, в той же час свідоме, але стримане підпорядкування вимогам тогочасної барокової культури.

¹ Deschmann A. Kárpátalja műemlékei. – Budapest: Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, 1990. – С. 75–76.

² Сирохман М. Церкви України. Закарпаття. – Львів: Видавництво «Мс», 2000. – С.131–132.

- ³ Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпаття (XVIII – начала XX века). – Москва: Стройиздат, 1976. – С. 22.
- ⁴ Sas-Zaloziecky W. Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern. Wien: Krystall-Verlag, 1926. – С. 14.
- ⁵ Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат. Культурно-традиційний аспект. – Львів: ІН НАНУ, 2007. – С. 439–446.
- ⁶ Гаджега В. Додатки к історії Русинів і Руських церковей в Ужанской жупі / Науковий збірник товариства «Просвіта». – Ужгород, 1924. – С. 171.
- ⁷ Там само. – С. 209.
- ⁸ Там само. – С. 205.
- ⁹ Schematismus Cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Munkácsiensis ad annum Domini 1915. – Ungvár: Unió, 1915. – С. 156.
- ¹⁰ Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпаття... – С. 96–97.
- ¹¹ Vavroušek V. Církevní památky na Podkarpatské Rusi. – Praha: Kvasnička a Hampl, 1909. – С. 23.
- ¹² Жариков Н. (ред.) Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т.2, Київ: Будівельник, 1985. – С. 175.
- ¹³ Гаджега В. Додатки к історії Русинів і Руських церковей... – С. 171.
- ¹⁴ Сирохман М. Церкви України. Закарпаття... – С. 132.
- ¹⁵ Puskás B. A Görög Katolikus Egyház művészete a történelmi Magyarországon – Hagyomány és megújulás. – Budapest: Magyar Képek, 2008. – С. 41–42.
- ¹⁶ Логвин Г. Украинские Карпаты. – Москва: Искусство, 1973. – С. 62–64.
- ¹⁷ Puskás B. A Görög Katolikus Egyház művészete... – С. 104.
- ¹⁸ Vavroušek V. Církevní památky na Podkarpatské Rusi... – С. 9.
- ¹⁹ Овсійчук В. Майстри українського бароко: Жовківський художній осередок. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 184–195.
- ²⁰ Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1970. – С. 82–84.
- ²¹ Приймич М. Перед лицем твоїм. – Ужгород: Карпати–Гражда, 2007. – С.74.
- ²² Сліпченко Н. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні / Н. Сліпченко, І. Могитич. – Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. Чис. 15 / – Львів : Ін-т Укрзахідпроектреставрація, 2005. – С. 5–11.